

LACZA TIHAMÉR

Szép dolog az, amit művel?

Beszélgetés Szigeti Lászlóval

Az a nemzedék – a mai „hatvanasok” nemzedéke –, amelynek Te is tagja vagy, az 1968-as Prágai Tavaszként ismertté vált és erőszakkal elfojtott szocialista reformkísérletet követő tisztogatások és megtorlások idején kezdte a pályáját. Ha jól tudom, Te akkoriban levelezői szakon gimnáziumi tanulmányokat folytattál a munkád mellett. Mivel foglalkoztál és hogyan lettél újságíró, a Dunaszerdahelyen megjelenő *Csallóköz* munkatársa?

1968. augusztus 20-án azzal ajándékoztam meg anyámat, hogy elvittem őt a táncdalfesztivál döntőjére a budapesti Erkel Színházba. Mint Hrabal édesanyja, akit legtöbbször Jiří Menzel *Sörgyári capriccio*-jából ismernek, az enyém is vonzódott a művészetekhez, az amatőr színjátszás volt az egérútja az egyéni szabadsághoz. A próbákon és a színpadon elfelejthette a mindennapi robotot, a filléres élet heroikus nehézségeit. Akkoriban nem lehetett csak úgy átsétálni az államhatárokon, a táncdalfesztivál mellett tehát fontos volt megízlelni Budapest hangulatát is, hiszen az az esszenciális mámor, hogy három teljes napon át magadba ihattad Magyarországot, a vágyott haza levegőjét, hosszú időn át édesre aromázta a bezártságot. Moziba, múzeumokba, könyvesboltokba jártunk, faltuk a nemeset, a szépet. Augusztus 21-én a Budapest–Pozsony nemzetközi autóbusszjáratl akartunk hazajönni, de Dorognál a szovjet és a magyar hadsereg katonái visszairányítottak minket Budapestre. 25-én, amikor a dunaszerdahelyi vasútállomásra hazafelé lépdeltünk, a lakótömbünk előtti kis téren egy szovjet tank tetején két gépfegyveres kölyök mindaddig szemmel követte lépteinket, amíg nem zártuk magunkra blokkunk lépcsőházi ajtaját. Addig csak fűzfaverseket farigcsáltam, de akkor ősszel megírtam az első színdarabomat két kölyökkutya emberről, ahogy ülnek a tankon és beszélgetnek. A szókének kék, a mongolos arcúnak sötétbarna szeme volt, s a darab végkifejletként ki-folyt a szemük a látványtól, amelyet ők idéztek elő.

Mivel egy irodalmi lap munkatársaként kérdezel, a legkézenfekvőbb válasz tehát az, hogy a hetvenes években írtam. *Az Irodalmi Szemlében* jelent meg az első elbeszélésem *Az öreg* címmel, amolyan apasírató. Csak később olvastam Mészöly Miklós tömör *Anyasíratóját*, a kettő ugyan színvonalban nem összevethető, de mindkettőben ott van a halál által determinált visszautalás logikája. Mellesleg, ellentétben az apjával, Mészöly anyja is művészetpártoló volt, verseket is írt. Ezek az anyák

már csak ilyenek. Féltik a gyermeküket, mégis ők azok, akik finoman bár, de kockázatba sodornak azokkal az apró, folyamatos utalásokkal, amelyekkel tudunkra adják, hogy nincs velünk született moralitás, a kötelesség, a jóság és az erkölcsösség eszméjét önmagából kell kifacsarnia az embernek, s csak akkor, ha az egyén képes erre, csak akkor fogja őt a világ dolgozni, jónak és erkölcsösnek látni.

Ha jól értem, az irodalom és a színház iránti érdeklődésedet és tiszteletedet valamiképpen édesanyádtól „örökölted”, ráadásul éppen az 1968. augusztus 21-e körüli események hatása szabadított fel benned valamit, ami végérvényesen az írás, illetve az irodalom felé terelt.

1969 március végén rukkoltam be, a prágai Vencel-téren láttam a szovjet légitársaság, az Aeroflot kirakatait, amelyeket a Csehszlovákia-Szovjetunió világ bajnoki jégkorongmérkőzés után szétverték az okkupáció ellenzői. Ekkor már teljesen leváltam a szüleimről, anyámnak megvoltak a maga dilemmái: hogyan szabaduljon meg a filléres kínoktól, hogyan kezelje egyre agresszívebb apám iszákos dühkitöréseit, kilábalását a maga okozta öregkori kiskorúságból. Anyám kilenc gyereket szült, engem, a nyolcadikat, ahogy egy laza legyintéssel szokta volt mondani, két mosás között pottyantott ki magából. Amikor erről mesélt, eszembe villant Beckett intelmező mondata: a sírgödörök felett terpeszállásban szülnék az anyák, s ezzel mintegy tökéletes szimbiózisban Brecht *Kurácsi mamájának* szűkülő vinnyogása. Anyámban ugyanis volt valami a háborúból élő markotányosnő szívósságából, meg az eleinte nyálkás halakkal, pályafutása csúcán azonban már kurvákkal kereskedő Warrené kofaságából is, különben családjá nem élte volna túl a negyvenöt és hatvannyolc közti éveket. Lelkét viszont nem a háborúskodás, hanem a csehovi elvágyódás titkai táplálták reménnyel. El innen, el ebből a porfészekből, a nyomor borzalmából, a történetietlenségéből, elköltözni Bécsbe, Párizsba, bárhová, csak el, s ha ez nem megy, legalább föl, a színpadra, ahol egy másik emberbe, az övénél élhetőbb szerepbe öltözve kibújhat önmagából.

Közép-Európára erősen jellemző volt, hogy a legtöbb ember nem azt és nem úgy akarta csinálni, ami megadatott neki, és ahogy csinálta. A kommunista országokban egyetlen egy elképzelt autonóm létmodell sem volt megvalósítható a maga teljességében és szabadságában, csakhogy ezt jobb volt nem tudatosítani. Anyám legszívesebben színésznő lett volna, a nemzet csalogánya, hiszen benne a művészi megmutatkozás és az etnikumhoz tartozás szétfejtetetlenül összefonódott. Csakhogy ez is teljesületlen maradt számára, hiszen Csehszlovákiában, magyar kisebbségiként erre akkoriban senkinek nem adatott esély.

Édesanyád később is „vigyázta” a lépéseidet? Hogyan vélekedett az írásaidról, a döntéseidről? Mit szolt például ahhoz, hogy Gágyor Péterrel együtt a kassai Thália Színpadhoz szegődtetek? Ez egy izgalmas, de sajnálatosan rövidre mért időszak volt a társulatnak. Te hogyan látod ezt több mint 25 év távlatából?

Leszerelésem után inkább már én vigyáztam anyám sorsát, segítettem, ahol tudtam. 2006-ban, kilencven évesen halt meg, végelgyengülésben. Polcz Alaine mondta egyszer nekem: Laci, a maga édesanyja nehezen fog meghalni, mert ez a típus zsigereiben hordja, hogy még mindig, még mindig, még mindig van olyan kötelessége, amit teljesítenie kell. Igen, a „még mindig”-et háromszor mondta, akusztikailag fokozatosan növelve ben-

nük az akaratosságot. Ennek ellenére majdnem biztos vagyok abban, ha apámat 1973-ban nem viszi el a májzsugort követő – hogy is olvastam a boncolási jegyzőkönyvben? – carcinoma hepatis, akkor két-három éven belül az anyámat vitte volna sírba apám örökös agresszivitása, egzecírozható melankóliája, karikírozó önsajnálata. Ámbár Elaine szerint a sokat szülő anyák tűrőképessége beláthatatlan. Hiába, a szerelmet a túlhevített érzelem szerkeszti egységgé, ám ha a kihűlő szerelem nyomait nem szerkeszti békévé a szeretet, az egység megbomlik, a bomlás pedig olyan háborút szít, amely egyszerűen dehumanizáló. Félreértés ne essék, az elidegenedés csakis kettejükre vonatkozott. Családi környezetünk nem volt dehumanizált, ellenkezőleg, apám alkoholizmusa és kiszámíthatatlansága mélyes szolidaritást teremtett közöttünk, egyértelműen anyánk atavisztikus erejű matriarcha szelleme jóvoltából.

Anyám a dunaszerdahelyi *Csallóközben* és a pozsonyi *Új Szóban* megjelent cikkeimet mindig elolvasta, s mert a jó emlékü Dusza Pista előtt évekig én voltam az egyetlen hivatásos szlovákiai magyar színikritikus, meglehetősen gyakran nehezelt rám, amikor kifogásoltam az általa kritikátlanul szeretett színészek teljesítményét, vagy amikor – hogy az ő fogalmaival éljek – bántottam a magyar színházat. Hiába van benne szeretet, a szigor ölni is tud, fiam, szokta alátámasztani az érvelését. Ennek ellenére Gágyor Péterrel egyetemben jómagam is erőteljes szakmai szigorral léptem a színházi élet belső világába. Nem a fényezés szándéka mondatja velem, de akkor úgy hittük, s ma is így vélem: egy ízig-vérig lázadó színházat teremtettünk Kassán.

Miután 1982-ben anyám Dunaszerdahelyen látta *A búsképű lovag* előadását, könynyezve gratulált. A legjobb közös munkáinkban, és a *Don Quijote* ezekhez tartozott, Péterrel mindig sikerült egyértelművé tennünk az egyébként rejtettnek szánt üzenetet: egyetlen egy társadalmi berendezkedésnek sem sikerült jobban megsemmisíteni az egyéni akaratot a közakarat érdekében, mint a kommunista diktatúrának. E hivatalos kultúrpolitika által deviánsnak titulált értékrendet persze nemcsak a színházon kívül, hanem a színházon belül is többen megelégteltek, aminek az lett a vége, hogy Gágyort elűzték Magyarországra, jómagam pedig hónapokig munkanélkülivé váltam, írásaim közlésétől pedig valamennyi szlovákiai magyar újság ódzkodott. A színházból kiebrudáltak, s ezt követően még korábbi munkahelyemen, az *Új Szó* kulturális rovatában sem publikálhattam. Nem a szerkesztő barátaim akadályoztak ebben, hanem az a tény, hogy a napilap vezetése és a kommunista titkosszolgálat pozsonyi Február utcai központja között rendkívül szoros, politbüroi zsargonnal mondva, gyümölcsöző volt a kapcsolat.

Érdekes, milyen közös élményeik is lehetnek az embereknek. Prágai egyetemistaként történetesen ott voltam azon a nagy tüntetésen a prágai Vencel-téren, amikor az Aeroflot kirakatát is beverték, alig húsz méterre álltam a helytől.

Nem hiszem, hogy ez közös élményünk lehetne, hiszen személyünkben két radikálisan különböző létállapotú ember sorsa csak egy pillanatra keresztezte egymást 1969 márciusában az Aeroflot prágai kirakatánál. A tér és az idő azok vitathatatlanul közösek voltak, a személyes érzelem és helyzetértelmezés különbözősége azonban eleve kizárja az élmény közös jellegét. Te nyitott lelkületű egyetemista, én szorongó, elsőnapos újonc voltam aznap, két magát autonómnak feltételező személyiség. Te ezt követően talán kávézni mentél, esetleg sakkozni, engem e látvány után félszáz névtelen férfival anyaszült meztelenül a kaszárnya majdhogynem fél tornateremnyi, de alig bunkernyi magasságú zuhanyozójába tereltek leszerelésre váró katonák, s vihogva adták tudtunkra, hogy *žádná*

1 semmi kefézés,
uraim, és semmi
farokverés

2 bírd ki, bírd ki, te
marha

3 Nem hagyjuk ma-
gunkat megfagyni!

soulož, pánové, ani honěni! A helyiségben sehol egy csap, talpam alatt a hideg betonpadló fogságában a lefolyók vasrácsozata, a falakon fehér csempék, a lehullottak helyén sötét, penészfoltos malter, homlokmagasságban vízálló, gyenge fényű lámpák, agykoponyám fölött megannyi zuhanyrózsa beágyazva a mennyezet betonjába. Nem a hidegtől és a számomra fölfoghatatlanul kiszolgáltatott meztelen testek látványától, hanem – ez felejthetetlenül egyértelmű volt – az életemben először rám törő gázkamra-fóbiától kezdtem el hangosan vacogni. Nem tudom, honnan csapott le a félsz, talán anyám emlékeiből, aki sokszor siratta előttem Auschwitzban elpusztított barátnőjét, talán olvasmányaim vagy filmélményeim addig rejtezkedő zugaiból? Egyszerűen nem segített az önfegyelmet ígöző autoszuggesztió. A vacogásomra egy kissé enyhébben vacogó cseh fiú, akit akkor láttam először és utoljára, dörzsölni kezdte a hátamat, s csak azt mormolta, látszólag nekem, de inkább önmagának, *vydrž, vydrž vole!*, de a víz nem és nem akart ömleni a mennyezetből. Sokáig mindnyájan sziszegve, zsongva toporogtunk, s csak azután kezdett széthullámzani a zuhanyzóban egyfajta suta nevetés, amikor egyre több felől szellentések pufogtak tiltakozó kommentárral: *Nenecháme se zmrznout!*⁸ A legzajosabb szellentéseket éles füttyözés és üdvrivalgás követte. Amikor a zuhanyrózsákból iszonyatos erővel spriccelni kezdett a langyos víz, akkor már az egész zuhanyozó zengett a röhögéstől. Undorítóan bűdös volt, de már én is mechanikusan röhögtem és a többiekkel együtt táncszerű toporgásban ringattam magam. Önévédekezés – atavisztikus idiotizmussal. A megalázott emberi méltóság ott is azt üzent akkor, *nem-szabadnak* lenni is tudni kell. Kifelé menet pedig, ahol a törülközőt osztották, mivel az egyik újonc sarkát feltépte a lefolyó vasrácsozata, a vágóhíd jutott eszembe, csak úgy általában, s nem egy konkrét, nem is *Az ötös számú vágóhíd*, noha annak is vastagon köze van a vérhez és a hadsereghez, s minő véletlen, 1969-hez is, hiszen a drezdai élményei ihlette regényét pont ebben az évben adta ki Vonnegut. Amikor a hetvenes évek első felében félévente elvonatoztam Drezdába, hogy a hétvégémet a Zwingerben tölthessem, *Az ötös számú vágóhíd* mindig velem volt. Ne kérdezd, hogy miért.

Inkább térjünk vissza a közös élményhez, noha szerintem ez esetben pontosabb lenne a közösségi, a kollektív élmény megnevezés. Az a dilemma ugyanis, hogy milyen minőségű élményekkel gazdagíthat vagy frusztrálhat minket egy okkupáció, vagy a kőkemény szabadságtalanság, napjainkban pedig a vitathatatlanul létező és a mindennapjainkra hatást gyakorló szlovákiai magyar szellemi áramkör, ezt a dilemmát ugyanis alkalomadtán valóban feloldhatja a megrázó közösségi élmény. Minket nem a személyes barátság, hanem a kollektív nemzeti emlékezetünk térbeli és időbeli kötöttségei tartanak törekeny egységben.

Utálhatnék egy másik dologra is, ez a kassai Thália Színházzal kapcsolatos. A Bolyai-monodrámra nagy plakátjára kértél egy rö-

vid „matematikatörténeti” szöveget tölem. Sajnos az előadást nem láttam, de nem tagadom, egy kicsit büszke voltam magamra, hogy bár igen szerény módon, de hozzájárulhattam a megvalósításához.

Utólag is még egyszer köszönöm. Kocsis István *Bolyai János estéje* a próbák folyamán megdöbbentő erejű, híressé vált produkcióvá érett, amelyet Nyugat-Németországba és Franciaországba is meghívtak fesztivál-előadásként, de a szlovák totalitárius kultúrpolitika nem engedte ki, s nyilván Magyarországra sem engedte volna, ha erre engedélyt kértünk volna, de nem kértünk. Mi tagadás, Gágyor Péter meg én hiába áldoztunk volna több mint százórányi szorgalmi próbaidőt a darabra, ha nem Csendes a médiumunk. Csendes László nem volt sem Gábor Miklós, sem Latinovits Zoltán típusú bölcselel értelmiségi színész, noha kreativitásával és színészi tudásszomjával a Thália akkori férficsapatában messze verte a mezőnyt. Mindkettejükről azt feltételeztem, hogy már alaposan ismerem őket, de csak a Bolyai-próbák révén ismertem fel, hogy a másik ember, bármilyen sokszor és mélyen is osztja meg velünk dilemmáit, a maga teljességében és komplexitásában még akkor is megismerhetetlen, ha képesek vagyunk átlépni az ő énjébe.

Nem az előadás, hanem a próbafolyamat az, amelyben, ha komolyan veszi a hivatását, leginkább kitárulkozik a színész és a rendező. Nem véletlen, hogy a színházi próba zárt ajtó mögött zajlik, hiszen az ott folyó történetek intimitása sokkal izgalmasabb, mint maga a végeredmény. A közös teremtés folyamatának konfliktusai ugyanis nem a kész előadásban, hanem törvényszerűen a megismerési-keresési ütközetekben, a próbafolyamatban tárulkoznak fel. Ugyanis miként az emberi, az alkotói tapasztalatnak is a konfliktus a lényege. Az emberek közötti konfliktus magmája viszont mindig az *én* fölötti uralomvágy, vagyis lényegét tekintve az *én* biztonsága és alaposabb megismerése. S mert az *én* még időlegesen sem befejezett, szüntelen mozgásban van, vagyis a magma fortyogása állandó, az *én* folytonosan vágyakozik önmagára. Ezt volt élvezetes látni Gágyorban és Csendesben.

Ebben a rendkívül izgalmas próbafolyamatban ismertem fel, hogy mindkettejük személyiségének és önmegmutatásának erejét ugyanaz az erőmű hajtja. Működési mechanizmusát elsőként Szophoklész írta le az *Oedipus királyban* lokasté személyében, aki múltbéli önmaga és az önnön testéből világra hozott lény utáni vágyakozásában valójában önmaga után vágyakozik, megújuló, újjászülető önmaga után. A gyermek és az apa, a tapasztalatlanság és a tapasztalat, az énkeresés örökös benső konfliktusa tombolt bennük, amely magába foglalja az én újjászületésének és újrateremtődésének egyszerre gyönyörűsége és kegyetlen dilemmáit, a teremtés izzását, amely, ha valóban, igazán átélt, akkor az alkotói folyamatban, a próbafolyamatban heves alkotói lázat okozhat. Grotowski színészei közül nem is egy került emiatt az önpusztítás határáig, vagy, sajnos, azon is túlra. Mert ahhoz, hogy válaszokat keressünk önmagunkban arra a kérdésre: Mi az ember? – először lázba kell jönnünk, hiszen e nélkül a láz nélkül nem juthatunk el egészséges, objektív válaszig. Az állandó mozgás miatt csakis időleges gyógyulásig. És e láz nélkül nem juthatunk el a hiteles színházi előadásig sem. A túlhevített láz viszont, habitustól függően, önveszélyes is lehet.

Mi hárman csak a civil életben különböztünk, de ott élesen. Tétélesen azzal, hogy én sosem éreztem magam művésznek. S ezért könnyebben felülemelkedtem az önmagamra utalások ambivalenciáin, rájuk viszont a civil életben inkább az értelem logikája helyett a formális logika alkalmazása volt jellemző, s emiatt, feltételezem, sokkal többet szenvedtek a bennük működő, illetve a rájuk, s néha bizony egyenesen ellenük irányuló előítéletektől, mint én. Ugyanakkor mivel lokasté vágyakozása önmaga után, vagyis az *én*

újrateremtésének és imádatának vágya iszonyatos erővel hevítette s mindmáig hevíti én-
jüket, nyilván sokkal gazdagabb életet éltek és élnek ma is, mint én. Bár meglehet, hogy
ez is csak látszat.

Ebből a látószögből nézve a te matematikatörténeti szöveged megint kívül marad a
közös élményen, viszont bévül van azon a közösségi élményen, amelyet ez az előadás a
közönségnek, pontosabban: a színházba járó emberek bizonyos hányadának jelentett. Ez
viszont azt a kérdést veti fel bennem, hogy az individuális vagy a kollektív élmény a
meghatározóbb az ember életében. Természetesen mindkettő, hiszen egyik sem létezik
a másik nélkül. De a kérdésre, hogy melyik a dominánsabb, a halál ténye ad egyértelmű
választ. Az élőlény halála – más ugyanis nem halhat meg, legfeljebb metaforaként. Az
olyan emberi konstrukciók szükségességét vagy szükségtelenségét, mint amilyen az ál-
lam vagy a nemzet, külső és belső konfliktusai nyomán maga az ember vajútda életre, s
látja el őket olyan funkcióval, amelyet éppen helyesnek és hasznosnak tart önmaga szá-
mára. Az ilyen konstrukciók lassú átalakulását vagy teljes széthullását csak az ismeretlen-
től való félelem nevezheti halálnak, csakhogy ebben az esetben a halál, a közösségi ha-
lál mint metafora a homeosztázis alaptörvényét, a mozgás és az átalakulás állandóságát
tagadja. Szerintem az ezzel a metaforával azonosuló lélek nemcsak mártíromságra hajla-
mos, hanem véres háborúzásra is. Ezen a ponton, és csakis a humor kedvéért, Hegelnek
azt a vélekedését is felidézném, amely szerint csak az a nemzet képes megőrizni az önál-
ló léthez való jogot, amely képes megifjodni. Vagyis, egy Weöres sírvers gyenge átiratá-
val: Lányok és fiúk, ha elfog a vétek, az összes ágyfélélt megheverjétek.

Szóval amit az anyámra mondtam, az Gágyorra és Csendesre is érvényes, bennük a
művészi megmutatkozás és az etnikumhoz tartozás szétfejtethetetlenül összefonódik, ez
azonban korántsem jelenti azt, hogy egyéni és a közösségi élményeik felemelő szimbio-
zisban állnak. Ők arra kényszerültek, hogy bizonyos értelemben a valótlanban éljenek,
mert az szebb, mint a valóság, és én ezt a képességüket még irigylem is egy kissé, hi-
szén ez tette és teszi elviselhetőbbé az életüket. Az individuális és kollektív viszonyrend-
szer körüli röpké és felszínes eszme-futtatásom azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy
elfojtom magamban a tiltakozás hangját, ha valaki vagy valakik emberi és közösségi jo-
gokat tipornak, vagy ha különféle társadalmi utópiák, nacionalista ideológiák és
teokratikus tendenciák csökönyösen újjáéledő barbarizmusa nemzeti vagy vallási közös-
ségek megsemmisítésére tör. Nemcsak anyám nevelt úgy, hogy tagadjak minden politi-
kai, kulturális és vallási erőszakot, felnőttként is olyan baráti és ismeretségi köröket ke-
restem, amelyekre jellemző volt az erőszakellenes, empatikus magatartás.

**Aztán van egy harmadik közös hely is, számomra legalább ugyanennyire érdekes,
mégpedig a prágai Arany tigrishez címzett söröző, ahol diákkoromban többször is
megfordultam. Igaz, kissé drágább volt itt a sör, mint a diákok által kedvelt kiskocs-
mákban, barátaimmal csak kivételes alkalmakkor tértünk be ide, és így nemigen
láthattam ott Bohumil Hrabalt, akinek tudomásom szerint ez a törzshelye volt. Te
hol és milyen körülmények között találkoztál vele? Hogyan született meg az euró-
pai hírűvé vált közös beszélgető könyvetek, a *Zsebcserek*?**

A kocsma mint a közösségi élmény színtere. Ez pontos. Az *Arany tigris*ben Clinton is fel-
kereste őt, és úgy vigyorogtak egymásra, mint két egymástól meghatódott kölyökkutya.
Havel, aki ugyanúgy szereti a kutyákat, mint Clinton és Hrabal, noha írónk igazából a szu-
perautonóm macskákra specializálódott, köztársasági elnökként tők szerényen ücsörgött

a társaságukban. Igen, ez volt Hrabal leghíresebb törzshelye, de hát több is volt neki, olyan is, ahol a világ minden tájáról érkező újságírók és hódolók elől elbújhatott. Igaz, egyedül az *Arany tigrishez* pincérei tudták, ha a Doktor úr a söröző első, nyitott részéből áttelepedett a hátsó traktus két hosszúkás asztalának valamelyikéhez, akkor a háta közepének sem kellett sem a turista, sem az újságíró, s ilyenkor senki idegent nem hagytak hozzáférkőzni, hacsak közben Hrabal nem gondolta meg magát. A kíváncsiskodókat udvariasan elhessegették, a toladóbbakat, lett légyen lengyel, spanyol vagy hottentotta az illető, kissé már nyersebben. S ha nagyon értetlen volt a lelkem, tökéletes visszautasításban részesült, nemhogy ülőhelyhez, még egy állva bedobott sörhöz sem juthatott. A másik leghíresebb törzshelye a *Krušovicei söröző* volt, amelyet ő, mert sok minden zöld színű volt benne, Zöld kocsmának hívott.

Amikor Esterházy Péterrel azzal kerestük fel őt, hogy Péter átadja neki a néhány nappal azelőtt befejezett *Hrabal könyve* c. regénye kéziratát, akkor *A medvéhez*, amikor Mészöly Miklóssal és Polcz Alainnel, akkor *A két macskához* címzett fogadóba invitált bennünket. Kocsmaválasztása kedveskedő gesztus volt, vendégeit így kímélte az *Arany Tigrishez* szokott hívatlan híveitől. Amikor elárultam neki, hogy Mészöly úrral és feleségeinkkel délelőtt fölkerestük Václav Havel köztársasági elnök urat a prágai várban, s hogy a két író társaságában a közép-európai sajtóságosságainkon túl a jó és a rossz állandó jelenlétéről beszélgettünk, amelyek a halhatatlanságban, a végtelenben, ezekben a metafizikai terekben is vívják küzdelmeiket, teljesen elérzékenyült. Érdekes volt megfigyelni nála, hogy először mindig ódzkodott az ilyesféle találkozótól, de amint belement, rögvest a várakozás izgalmait kezdtek feszélyezni, és amíg nem teremtődött meg közte és vendége között a neki megfelelő áramkör, addig dacos volt, visszautasító, csökönös és undok, mint egy vásott kamasz. Esterházyval is ez történt, Péter meg is írta.

Mészöly Miklóssal nem így volt, megpillantotta benne az öreget, a távozni készültöt, s ez fátyolos részvétellel töltötte el. Igaz, kettejük prágai találkozáját megelőzte egy pesti sörözés és egy kisoroszi borozgatás, de főként az a hír, hogy Miklóst Havel is fogadta, az adott kölcsönzött bizalmi aurát az újratalálkozásnak. Mindketten úgy érezték, s erre még rá is játszottak, hogy Havel az övék. Hrabalnak nagyon tetszett, hogy tréfálkozón azt találtam mondani, ő a három H egyike, s hogy erre Miklós kivágta a három nevet: Hašek, Hrabal, Havel. Hrabalon látszott, hogy ezt ő is így gondolja, és igaza is volt, hiszen a cseh nyelven és az irodalmon túl még a határtalan sörimádat is összekötötte őket. Talán nem is volt belvárosi söröző, ahol ne ismerték volna őt. Nemcsak a rigolyáit, a kedvességét is ismerték, és mindenütt szívesen látták, hiszen mindig nagy borraalót adott. Hrapka Tibor fotós barátommal meglehetősen sok helyen találkoztunk vele, és nemcsak sörözőkben, hanem a prágai lakótelepi lakásán és a *Hóvirágünnep* című Menzel-film színhelyén is, Kerskóban. Egyszer kivittem oda hozzá Huncčík Pétert is, Grendel Lajossal pedig azzal kerestem fel őt, hogy a *Nő* című pozsonyi hetilap karácsonyi számába ő beszélgesse cseh írókollégájával. Amikor 1985-ben a budapesti Eötvös Klubban, a mára felújított Centrál Kávéházban Mészöly Miklóssal együtt nyitotta meg Tibor róla készült fotográfiáinak tárlatát, rengeteg jeles ember tisztelte meg őt a jelenlétével. Egy korsó habos sörrel készült portréja a kiállítás másnapján eltűnt, a fáma szerint Nagy László öccse, Ágh István költő akasztotta le a falról s vitte magával, nyilvánvalóan azért, hogy ezután jobban őrizze Hrapka fotográfiáit. Ezen az estén még Koncsol Laci is Hraballal sörözött. Másnap reggel elvittem őt az akkor még Pesten, a József körút 2. alatti gangos bérház egyik negyedik emeleti lakásában élő Tóth Lacihoz, délután pedig Kisorosziba mentünk, Mészöly Miklósék nyári faházikójába, amely majdnem ugyanolyan volt mint Hrabal kerskói vityil-

4 [...] a lejegyzett szöveg – akaratlanul – Hrabal politikai naivitását, avagy a politikai naivitás megjárását is feltárja. Ignorálja ugyanis az alapvető politikai összefüggéseket és tényeket; Hrabalnak számos dologról vagy nincs tudomása, vagy nem értékeli őket a jelentőségüknek megfelelően; [...] Azok a részek is meggondolatlanok, amelyek napjaink irodalmára, ti. egy olyan időszakra vonatkoznak, amely történelmi fordulópontot jelent: elvégre létezik másféle irodalom is, mint Hrabal prózája, s éppen és mindenekelőtt ez az az irodalom, amely lényegénél fogva szocialista, s meghatározó és döntő jelenségekről és összefüggésekről szól. [...] A Szigeti által feltett kérdések már kifejezőmódjuk miatt is nagyon idegenek Hrabaltól: irodalmias, különböző irodalmi munkákból kiolvasott s persze nem Hrabaltól eredeztetett kérdésekről van szó, amelyeket ráadásul a szocialista irodalom, a szocialista kultúrpolitika számára idegen világnézeti alapvetésből fogalmazódtak meg [...] a kézirat jelenlegi formájában kiadhatatlan [...] G. Kovács László fordítása

lója. Mindezzel azt szeretném elmondani, hogy nem hagytam meg magamnak őt, ellenkezőleg, igyekeztem tágra nyitni előtte a szlovákiai magyar és a magyar glóbuszt.

A *Zsebcselek* csak egyetlen interjúnak indult valamikor 1983-ban, de valahogy egymásra találtunk, s 1984-ben egy komolyabb beszélgetéssorozatba fogtunk, amit, ha jól emlékszem, 1986 elején fejeztünk be, de az is lehet, hogy 1985 adventjén. A szöveg először Nyugat-Németországban jelent meg, majd tudatosan tizenhárom példányban, amolyan igazi csemegeként a *Pražské imaginace* nevű szamizdat kiadóban 1987-ben, megfűszerezve Josef Kroutvor *Közép-Európa: Anekdota és a történelem* című remek esszéjével. Kroutvor úr iszonyatosan tág műveltségét mindig nagyon élveztem, már amennyiben Hrabal asztaltársaságának tagjaként mondott valamit, mivel hogy a sörözőben általában ő is nagyon szófukarként viselkedett. De szerencsére voltak kivételes napjai. A szamizdatkiadásból rengeteg fénymásolat készült, később közülük néhányat én is dedikáltam. A könyv kiadását a Československý spisovatel 1986-ban visszautasította. A lektori jelentésben egyebek mellett ez áll: [...] *záznam odhaluje – mimoděk – i Hrabalovu politickou naivitu, anebo hru na politickou naivitu. Ignoruje totiž podstatné politické skutečnosti a souvislosti; Hrabal mnohé věci buď nezná nebo významově nedoceňuje; [...] Nedomyšleny jsou i pasáže o literatuře dneška, tj. o literatuře období, které je historicky zlomové: existuje přece i literatura jiného typu než je Hrabalova próza a je to právě a především táto literatura, socialistická svou podstatou, která vyslovuje jevy a souvislosti určující a rozhodující [...] Otázky které Szigeti klade Hrabalovi, jsou už způsobem vyjadřování Hrabalovi velmi cizí: jsou to otázky literátské, vyčtené z literatury nejrůznějšího druhu, odvozené ne ovšem z Hrabala a jsou navíc formulovány z pozic světónázorově cizích socialistické literatury, socialistické kulturní politice [...] rukopis je v současné podobě nevydatelný [...]*⁴

Ne kérdezd, ki volt az a szemét, aki ezt a feljelentést tette, mert névtelen és barbár, mint a totalitarizmus legrémisztóbb intézménye, a kommunista titkosszolgálat. És ugyanúgy ostoba, mint az a Február utcai szlovák estébés, aki általában Pozsony belvárosában csapott le rám, hogy Hrabalról és prágai utazásaimról kérdezősködjön. Szőke volt ő is, mint Hrabal prágai zaklatója, akit az *Áprilka* esszéiben megvetően csak Kesének titulál. Az enyém olyan volt, mint a takony, de egy idő után rá kellett jönnie, hogy munkájának semmi értelme, mert nyolcvanhét februárjában lekopott rólam.

Lengyelországban már az antikommunista Mazowiecki volt a miniszterelnök, Magyarországon pedig már újratették Nagy Imrét, amikor a prágai Práce kiadó érdeklődni kezdett a *Zsebcselek* iránt. Ekkor már alig volt prágai szerkesztő vagy színész, aki ne olvasta volna, a Práce mégis habozott, ám a novemberi bársonyos forradalmat követően észbe kapott, s 1990 koratavaszán hetvenezres példányszámban piacra dobta a könyvet. Pár nap alatt elfogyott, sem a sza-

mizdatból, sem az 1990-es cseh kiadásból egyetlen példányom sincs itthon. Szeretném most is világossá tenni, noha ő nevezte el interjúregénynek, ez egyedül Bohumil Hrabal könyve, az összövegünket talán háromszor is átdolgozta, kizárólag ennek köszönhetően, s nem miattam csodálatos. Én és Tibor csak eszköz voltunk, noszogató rosszcsonatok, azok a dunaszerdahelyi médiumok, akiknek nem tudta visszautasítania sem a kérdéseit, sem a fényképezőgépét. A könyv azóta sok nyelven megjelent, legutóbb Európa egyik legnagyobb és legrangosabb kiadójánál, a milánói Mondadorinál, Hrabal válogatott munkáinak olasz kiadásában. Ennek megfelelően sokan is értékelték, számomra mégis a legkedvesebb és legtalálhatóbb Esterházy Péter minősítése, mivel ő személyesen is többször találkozott vele és megtapasztalhatta kommunikációs mogorvaságát. „A Hrabal-hősök folyamatosan dumálnak, beszélgetnek, mutatják magukat és a világot. De Bohumil Hrabal zárt ember volt, hallgatag öregember, akivel alig lehetett beszélni. Szigeti könyve olyan, mint egy csoda: Hrabal-hóst tudott Hrabalból csinálni.” Erről most ennyit.

Elhárítod magadtól az érdemet, hogy fontos szereped volt a *Zsebcselek* megszületésében, azt viszont nem lehet elvitatni, hogy nélküled Hrabalt alighanem kicsit másként ismerné a magyarországi olvasó. Amolyan távoli íróként, te pedig testközelbe hoztad. És persze legalább annyira fontos, hogy olyan kiváló írók, mint Mészöly Miklós vagy Esterházy Péter először neked köszönhetően találkozhattak vele személyesen. Ugyanakkor, azt hiszem, Hrabalnak (is) „köszönhetően” kerülhetél te is közel az említett írókhoz, ráadásul Mészöly Miklóssal is készült egy közös interjúkötet (*Párbeszédkísérlet*), amelynek szerzőjeként csak Mészöly neve olvasható a borítón. Ha kémikus szakszóval akarnám megfogalmazni a te szerepedet, akkor a „katalizátor” kifejezés lenne a legtalálhatóbb. Ilyen minőségben 1989 novemberére óta számos helyzetben és poszton találkozhattunk veled. Még politikai szerepvállalásaidban is elsősorban publicistaként, irodalmárként, dramaturgként és az irodalom szervezőjeként nyilvánultál meg, hogy aztán néhány barátoddal és szellemi eszmétársaddal létrehozod a Kalligram Könyvkiadót, amelyről bizvást elmondható, hogy egy sok irányban nyitott és sok évtizednyi mulasztást pótolni kívánó közép-európai szabadgondolkodó szellemi műhely. Amikor 1989 novemberében-decemberében, a rendszerváltás politikai kavargásában fontos feladatokra vállalkoztál, sejtetted-e, hogy végül ez a kiadó lesz az életed „főműve”?

A Kalligram mint főmű? Eszembe nem jutott volna. Az emberélet önmagát szerkeszti, vannak erősebb és gyengébb, telítettebb és üresebb fejezetei, s a látható formákból különféle tartalmak olvashatók ki. Te az én életemből a Kalligramot olvasod főműként. Köszönöm. Másvalakik mást, és nekik is hálás lehetek, hogy felfigyeltek rám. Szerencsésebb esetben a saját élet olvasata önmagam megismeréséhez visz közelebb, szerencsétlenebb változatban a depresszióhoz, a skizofréniához, a teljes széthulláshoz. Hogy tovább fennjem kérdésed élét, mindent, amit tettem, főműnek szántam. Tudom, ez fennhézónak tűnhet, de valóban igyekeztem mindig úgy élni, hogy teljesen odaadjam magam valakinek és valaminek, hogy már-már az énem határait szétfeszítve átlépjek a másik ember cselekedeteibe, mert csak az ebből keletkezett konfliktusban véltem megrajzolhatónak énem teljességét. És ebből adódóan nyilván nemcsak kifelé, hanem befelé is figyeltem, nagyon.

Nyilván többek számára nem látszom sem szeretetre méltónak, sem gyengédnek, sem megindítóknak, vagyis nem látszom mélyebb érzésekkel rendelkező embernek. Biz-

tosan igazuk van. Ők azok, akikkel csak összefutottam vagy akár együtt dolgoztam, né-
tán tettünk valamit közösen, s akiket mégsem volt bátorságom, időm vagy módom ala-
posabban megismernem, csak hát én nem vagyok kivételes katalizátor, az én szimpáti-
ám és szolidaritásom ereje és vitalitása is véges. És olyanok is lehetnek köztük, akik csak
hallottak rólam, vagyis információ alapján minősítenek. Akadnak persze olyanok is, akik-
kel a bensőm legmélyén lejátszódó tapasztalatok alapján feloldhatatlan konfliktusba ke-
rültem, és lehet, hogy gyűlölnék vagy megvetnek, de én nem érzek irántuk sem gyűlö-
letet, sem megvetést, legfeljebb kellemes semlegességet, mert nincs lelkifurdalásom.

Ennél a megállapításnál talán illik leszögezнем, ahol konfliktusba keveredtem, ott
általában elvi dolgok miatt, és sosem azért, mert eltérő ideológiát képviseltünk, az so-
sem zavart, hiszen én ideológiailag nehezen behatárolható, mondhatni, kétes, gyanús
ember vagyok. A lezárt keretű ideológiához képest túllontúl, az ideológia szemében
mondhatni száználmasan nyitott eszményű ember, ám éppen ebből adódóan, na meg a
számba vehető történelmi-társadalmi tapasztalatok alapján, a szabadelvű ideológia áll
hozzám a legközelebb. 1989. november 18-án szinte ujjongott a lelkem, amikor a Füg-
getlen Magyar Kezdeményezés megalakulásakor, Tóth Karcsi és Sándor Nóra vágsely-
lyei lakásán Öllös Laci ideológusra jellemző retorikai sulyokkal és tanári akkurátusság-
gal arról győzködte az alapítókat, miért is kell liberálisként meghatározni magunkat.
Az ideológia és az idea között pont akkora a különbség, amekkora a helyesnek feltéte-
lezett rend és a megújódásra törekvő eszmény között feszül. Míg az ideológia döntő
feladata e rend kereteinek meghatározása és betartatása, vagyis az így kell élnünk, ha
helyesen akarunk élni egyértelműségének érvényesítése, addig az eszményt egy más-
fajta élet lehetőség-feltételei foglalkoztatják, az új, szabadabb formák megteremtésé-
nek erkölcsi és gyakorlati lehetőségei. Azt is mondhatnánk, hogy amíg az ideológia
egy kész, zárt, csakis kényszerből engedékeny dogma, addig az eszmény maga a vég-
telenre nyitott téridő.

Persze a művészet, s ezen belül az irodalom mindkettővel párizk. Amikor az ideoló-
giával, akkor a mechanikus kéjelgés, amikor az eszménnyel, akkor a teremtés okán. A
bennem érvényesülő, általam hitelesnek tartott irodalom nyelve tehát nem az ideológia,
hanem az eszmény utáni vágyódás nyelve, amely már akkor is izgalommal tölt el, ha az
új formateremtésnek csak a reményét hordozza magában, katarzissal azonban csak akkor
szolgál, ha új formát is teremt, ami nagy ritkaság, de a végtelenül tág hatékonyság esé-
lye csak ezzel jár együtt. Persze, ez is csak szerencsés esetben. Az ideológia irodalma az
ellenideológia megsemmisítésének szándékával alkotja meg önmagát, utópiák, elnyo-
mások, elfojtások, uralkodás és alávetettség alapján. Nem véletlen például, hogy a vallá-
sos irodalomban vagy a szocialista realizmusban evidencia a testiség totális elnyomása.
Az eszmények irodalma a szabad gondolkodásban alkotja meg önmagát, ahol az erőszak
helyére a kötelesség szüksége lép, s a meghatározások legmélyén mindig az az ellent-
mondásos érv áll domináns pozícióban, hogy az embernek nem lehet végső érve.

Én valahogy mindig és mindenben otthon akartam lenni. De hát az otthonosság érze-
tét nem ez dönti el, hogy rendben mennek-e a dolgok az országban, vagy sem. Ha ez a
látásmód, ez a szociológiai látásmód döntené el, akkor a világ lakosságának nagyobbik
hányada hontalannak érezné magát. Bennem a szabadsághoz, az örökkévalósághoz, a
végtelenhez kialakított viszonyom határozza meg otthonosságom milyenségét, s nem
utolsó sorban az, hogy néha-néha képes vagyok a barbarizmusom kvintesszenciáját, a
test-lélek dualizmusát meghaladva élni. S olyankor otthon vagyok mindenben, és magá-
nyom bársonyos intimitása még szelidebbé válik.

Számomra kissé meglepő, hogy ennyire élesen szembeállítod a politikát a filozófiával, hiszen politikusként, a Nyilvánosság az Erőszak Ellen koordinációs központjának tagjaként, amelybe az FMK delegált, úgy tűnt, nagy tiszteletben tartod, sőt számodra fontosaknak a történelmi és művelődéstörténeti tapasztalatokat, s nem kevésbé a politikai cselekvést.

Nyilván olvastad Platónót a *Gorgiaszt*, ismered Szókratész és Kalliklész pengeváltását, s tudod, hogy a politikust lehetetlen összebékíteni a filozófussal. Noha a filozófia és a politika szétfejtethetlen egységben élnek önmagukat, mégis nagyon éles különállásban, mert a feladatuk különbözősége okán más nyelvet beszélnek. Igaz ugyan, hogy elsőként Machiavelli mondta ki, hogy a cél szentesíti az eszközt, számomra azonban az európai politikai kultúrában az antik Kalliklész az a világnézeti toposz, amely az arrogánsan rendretutasító politikust és hatalomimádó embert jellemzi. Kalliklész az a mértékletes életmód erkölcsi rendszerén nevetve átgázoló, úgymond a közösségi érdekek hangsúlyozásának leple alatt kegyetlenül önérdékvényesítő jólétben élő ember, aki a filozófiát, vagyis az igazmondást kedvesének tartó Szókratészt azzal küldte a francba, hogy a filozófia nyelvén belül valóban megvan a maga igazsága, de a politika és a hatalmi érdekvényesítés nyelvén belül ez az igazság fabatkát sem ér.

Aki azt gondolná, hogy ezzel napjaink *politikus kontra értelmiségi*, vagy *hatalmaskodó pénzemberek kontra értelmiségi* viszonyrendszerére utalok, az nem téved. A politika és a pénzember a döntések praktikumával küszködik, amelyet nemcsak az ideológiai önérdék-érvényesítés és a javak újraelosztásakor működésbe lépő protekcionizmus, illetve a nyereségvágy kielégíthetetlensége nehezít meg számára, hanem mindenekelőtt az ön-hatalmával való visszaélés tudatosított álságai. A machivellista saját céljai és érdekei ellen beszélne, ha önmagára vonatkozóan kritikái, s nem informális nyelvet használna. A politika és a pénz hatalmának világával éles ellentétben, a filozófia a világban fölmerülő erkölcsi kétségek önkritikus szembesítésének terepe, amely nem az információ, hanem az igazság nyelvén beszél. Václav Havel szokta volt mondani, hogy az információ általában személytelen, láncszerűen terjed, hitelességét tekintve kétséges. Az információ és az igazság közti különbség abban mutatkozik meg, hogy az igazságot kizárólag személy hitelesítheti. S ha az illető személy nem mond igazat, előbb vagy utóbb kiderül róla, hogy hazudott, s még ha az összelopott pénzből és az önmaga bemocskolta hatalom révén teremtetett is valami nagyot, vagy sok nagyot, amire ő annyira büszke, a lényegét tekintve átvért, bomlasztott és rombolt.

Kalliklész és Machiavelli, és szellemiségük mai megtestesítői, illúziótlanul nézik az embert és a világot, rideg racionalitással tudatosítják azt, amit Auschwitz ténye csak föl-erősített, hogy az emberiség kezdetei óta a rossz az, ami természetes az emberben, s ennek fényében a szókratészi jó nem lehet más, mint természetellenes, vagyis maga a vereségre ítélt gyengeség, a lúzer. Vajda Misu nyilván nagyon is tudatosan választotta e két antik figura vitájáról szóló esszéjének mottójául Wittgensteinnek azt a megállapítását, hogy „egy nyelvet elképzelni annyit tesz, mint egy életformát elképzelni”.

Nyilván nem a véletlen műve, hogy a beszélgetésünkben elhangzott filozófusok és írók mindegyikétől jelent meg már szöveg a Kalligram Könyvkiadóban, mintha vértként használnám őket az ellen a világ ellen, amelybe egy kis időre belesodort az európai átrendeződést felgyorsító bársonyos forradalom, s amelyből még az első választások előtt kiléptem, amikor visszautasítottam azt, hogy a Nyilvánosság az Erőszak Ellen és a Független Magyar kezdeményezés parlamenti választási listáján biztos bejutó

helyre kerüljek. Rajta voltam a listán, a 150 jelöltből a 149. helyen, vagyis hát fél lábbal kiléptem. Már a választási eredményeket is az itthoni képernyőmön néztem, s nem a két párt Jirásek utcai központjában. Mintha már akkor éreztem volna, mint volt párttag, hogy soha többé nem akarok olyan életet élni, amelyhez az ideológiák, s nem az eszmények adnak erőt.

Fél lábbal, persze, benne maradtam, hiszen az ember nem nevezheti öntudatos állampolgárnak magát, ha kilép a politizálás mezejéről, hiszen a politikának kellene garantálnia a társadalmi rendet, az íratlan és írott társadalmi szerződések betartását, végső soron mégiscsak ő az az instrumentum, amelynek az emberek között létrejövő konfliktusokkal és a békeesség fenntartásával alkotmányos kötelezettsége van. Elsősorban tehát mint választó vagyok a politika részese, s a kínálózó rosszak közül arra voksolok, aki empatikusabban viszonyul a szókratészi jó úgymond természetellenességéhez. Másodsorban közéleti emberként őriztem meg politikus alkatom, aki végzi a családi és társadalmi kötelességét, vagyis egyszerre apa, aki társadalomkritikai magatartásával modellül szeretne szolgálni gyermekeinek és barátainak, s egyszerre kiadó, aki az emberi létezés e kettős pólusát, ezt az egymás vonzáskörében élő és cselekvő két nyelvet, az ideológia és az eszmény nyelvét közvetíti a magyar és a szlovák olvasók felé. Mert mindkettő izgalmas, s ahogy azt már mondtam, a filozófia és a politika szétfejtethetetlenül, mégis éles különállásban egyek, mivel a feladatuk különbözősége okán más nyelvet beszélnek. Ritkán születik olyan ember, aki ezt a két nyelvet egyszerre beszéli – Václav Havel például közéjük tartozik –, ezért aztán a mindkét nyelven beszélni próbáló lélek megnyilatkozásaiban általában megmutatkozik, melyik nyelv, melyik életforma is az igazán domináns számára. Akinél pedig nem mutatkozik meg, mert opportunista, vagy mert a két világ közti konfliktus elnyomottatott benne mint a viktoriánus korban a testiség, annak beszédében és tetteiben dög nagy a fecsegés és az unalom.

Amit ebben az interjúban neked elmondtam, azt nem panaszként mondtam, miként Szókratész sem annak szánta azt a kijelentését, hogy „kénytelen leszek tehát elviselni, amit rám mér a sors”. Eddigi életem színes volt és lelkiekben, szellemiekben gazdag, győzelmekkel és kudarcokkal teli, sokrétű, sokrétegű és sokirányú, sosem egy, mindig több dolognak adtam oda magam egyszerre, s ma sem kizárólag a kiadói lét határozza meg mindennapjaimat. Emberből vagyok, nem gépből. De azért nem állom meg, hogy ne írjam ide a kérdést, amellyel Szókratész idézett mondatára Kalliklész reagált. Már csak azért sem, hogy egy röpke pillanatra zavarba hozzam napjaink hatalmasait: „És azt hiszed, Szókratész, szép dolog az, ha az ember ilyen helyzetbe jut és nem tud segíteni magán?”

